

ПРАВОСЛАВНИЙ ПРОСТІР ВОЛИНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Олександр Лисенко

Волинська земля здавна вважалася твердиною православ'я. Традиція, закладена засновниками і святими Почаївської лаври Йовом та Амфілохієм, кристалізувалася у повсякденних релігійних і навіть повсякденних практиках, стала одним з наріжних каменів ідентичності мешканців краю, стрижневим елементом їхнього світогляду. Упродовж століть Волинь ставала ареною складних суспільно-політичних процесів, збройного протистояння, міжнаціональних конфліктів. Православна церква щоразу приймала на себе частину цих випробувань і загроз. Не завжди, коли йшлося про корінні інтереси української політичної нації, консервативна частина православного духовенства й церковного активу діяла адекватно. Однак при цьому вона залишалася одним з моральних авторитетів, джерелом сили і натхнення, життєвої стійкості і волі до спротиву несприятливим обставинам, що час від часу поставали.

Друга світова війна виявилася одним з найскладніших періодів у тривалій історії волинського православ'я. У міжвоєнній Польщі Православна церква мала чітко окреслений правовий статус, що вносило в її відносини з державою та іншими конфесіями, питання майнового і матеріального характеру. Прихід радянської влади кардинально змінив ситуацію. Волинська єпархія Польської автокефальної православної церкви опинилася по радянській стороні, а керівний центр в особі митрополита Варшавського і Холмського Діонісія (Валединського) – у німецькій зоні окупації, на території Генерального губернаторства. Це одразу поставило на порядок денний питання про юрисдикцію єпархій, які опинилися на радянській території. Вона була вирішена архиєреями у такий спосіб. 1 листопада 1939 р. з'явилася постанова Синоду «Св. Православної Церкви в кордонах Західньої України і Західньої Білорусії, в складі Високопреосвященних – Олександра, архієпископа Поліського і Пінського, та Олексія, архієпископа Волинського і Крем'янецького, а 15 грудня – ще один аналогічний документ (до вказаних владик доєднався єпископ Острозький Симон), що містили стислу характеристику ситуації, в якій опинилася Православна церква у зв'язку з початком війни. Зокрема зазначено, що 4 з 5 православних єпархій опинилися на території, що увійшла до складу СРСР, однак

втрапили вище керівництво. У зв'язку з цією обставиною констатувалося, що на двох членів Св.Синоду – архієпископів Олександра та Олексія – лягав обов'язок канонічного церковного життя на вказаних теренах. Синод затвердив таку ухвалу: «Продовжити в цих межах діяльність Священного Синоду [увійшов] Православної Церкви в Польщі, як Вищої Церковної влади» у складі архієпископів Олександра й Олексія з кооптацією до складу цього органу єпископа Симона¹. При цьому члени Св. Синоду підтвердили юрисдикційне підпорядкування митрополиту Діонісію. Попри те, що керівництво III Райху змусило очільника ПАПЦ передати управління Варшавською єпархією архієпископу Берлінському й Германському Серфиму (Ляде), а його найближче оточення репресувало, православний єпископат, який опинився на території, підконтрольній СРСР, визнавав канонічне підпорядкування Діонісію, а через нього – Вселенському патріарху Веніаміну.

Це рішення було негативно сприйняте і керівництвом Російської православної церкви і радянською правлячою верхівкою, яка вважала засадничим чинником інтеграції щойно приєднаних територій їхню повну суспільно-політичну та конфесійну уніфікацію. Існував ще один мотиваційний фактор: у 1941 р. на території Радянського Союзу діяв 3021 православний храм, з яких майже 3 тис. припадало на «возз'єднані» регіони². На тлі майже повного знищення мережі православних приходів у країні під час атеїстичної вакханалії 20–30-х років щільність релігійних осередків у західноукраїнських областях створювала значні проблеми для швидкоплинного поглинання і «соціалістичної» трансформації місцевого соціуму. Іншими словами, ступінь впливу Православної церкви на Волині та в інших регіонах Західної України конкурував з впливом більшовицької партії, чого її лідери не припускали за визначенням.

За сигналом Москви в руслі радянизації новоприєднаних регіонів розпочалися заходи з «повернення у лоно Церкви-Матері», тобто Російської православної церкви, західноукраїнських і західнобілоруських єпархій. З цією метою в Західну Україну прибув ємісар Московської патріархії архієпископ Дмитрівський Сергій (Воскресенський). Одним з перших зробив кроки до переходу під омофор РПЦ архієпископ Пантелеймон (Рожновський), який заявив про перебрання на себе

¹ Мартирологія українських Церков. В 4 т. Торонто-Балтимор. Т.1: Українська Православна Церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України/ Упор. і ред. О. Зінкевич, О. Воронін. С. 617–618.

² Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917–1941. Документы и фотоматериалы. М.: Библийско-богословский институт святого апостола Андрея, 1996. С. 298.

управління Гродненською єпархією і в жовтні розпорядився поминати під час богослужінь місцезаступника патріаршого престолу митрополита Московського Сергія (Страгородського). У середині жовтня Сергій призначив Пантелеймона екзархом Московського патріархату. У січні 1940 р. поминати Московського митрополита став єпископ Симон (Івановський). До цього схилявся й архієпископ Олексій (Громадський), однак його стримувала необхідність проходження принизливої процедури зречення автокефалії та покаяння через підписання спеціальної декларації, продиктованої зверхниками РПЦ. Однак влітку 1940 р. всіх архиєреїв викликали до Москви, аби там вони офіційно оформили перехід до нової юрисдикції. У червні текст декларації підписали архієпископ Олексій та єпископ Антоній (Марценко), у серпні – єпископ Симон. Натомість архієпископ Поліський і Пінський Олександр (Іноземцев) та єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) не погодилися змінити юрисдикцію.

Однак, виконуючи волю Кремля, керівництво Московської патріархії почало по-своєму облаштовувати адміністративні кордони єпархій. У другій половині 1940 р. 92 парафії були вилучені зі складу Поліської єпархії і передані Волинській єпархії, розділеній на дві адміністративно-церковні одиниці – Волинсько-Луцьку і Тернопільсько-Галицьку. Останню очолив архієпископ Олексій, а Волинсько-Луцька мала два вікаріати – Волинсько-Луцьку на чолі з єпископом Антонієм (Марценком) і Володимир-Волинську, очільником якої призначили єпископа Полікарпа (Сікорського). Крім того, згідно з рішенням Московської патріархії, створювався екзархат Західної України і Західної Білорусії на чолі з архієпископом Волинським і Луцьким Миколою (Ярушевичем). Спеціалісти вбачають у цих призначеннях послідовний курс керівництва держави на встановлення повного контролю на релігійною ситуацією у краї. Оскільки врегулюванням релігійних справ «опікувалися» відповідні структури НКВС, саме на них покладался контроль за структурними і кадровими змінами, що тут відбувалися³.

Одночасно з агентурно-оперативною діяльністю радянські спецслужби займалися репресуванням тих, хто, на їхнє переконання, «не вписувався» у більшовицьку систему суспільних координат. За деякими даними, у період від «возз'єднання» західноукраїнських земель з УРСР до початку німецького вторгнення в СРСР лише на Волині каральні

³ Курляндский И. Сталин, власть, религия. М.: Кучково поле, 2011. С. 542.

органи репресували 53 представника духовенства, 6 з яких були страчені або померли у в'язницях чи таборах⁴.

Під коток репресивної машини потрапив і архієпископ Олексій (Громадський), якому після арешту в ніч на 23 червня 1941 р. інкримінували зв'язки з «контрреволюційними елементами за кордоном». Під час етапування на схід архієрею якимось чином вдалося залишити групу конвоюваних і він опинився на території, яку незабаром зайняли війська Вермахту. В. Борщевич пов'язує з цими подіями наступні кроки архієпископа Олексія з формування автономістської православної ієрархії на окупованих українських землях⁵.

У радянзації світоглядного ландшафту «возз'єднаних» територій у цей час спостерігалось дві тенденції, які частково суперечили одна одній. Перша полягала у поширенні на західні регіони СРСР атеїстичної ідеології. Очільних Спілки воєвничих безбожників Є. Ярославський у статті «Про завдання антирелігійної пропаганди наголошував: «Зрозуміло, що в союзних республіках, які нещодавно приєдналися до СРСР, питання про релігію має особливе значення. Там ще сильна влада релігії, яку всіляко насаджували буржуазні режими. Там упродовж десятиліть обманювали населення казками про «релігійні гоніння» в СРСР, про те, що нібито у нас забороняють молитися тощо. Ось чому нам потрібно бути сьогодні дуже тактовними під час пояснення шкідливості релігії трудящим нових радянських республік. Звичайно, і там відбудеться та революція у свідомості трудящих, яка відбулася в нашій країні за двадцять два роки, але вона піде набагато швидше, тому що ці народи отримують радянську владу в готовому вигляді, а ми за радянську владу билися на фронтах громадянської війни... Шлях, пройдений нами, вони за допомогою всього Радянського Союзу пройдуть набагато швидше»⁶. У цьому тексті йшлося не тільки про балтійські й інші нові автономні та союзні республіки, а й західноукраїнські землі, адже мешканці всіх цих територій у міжвоєнні десятиліття не спізнали на собі особливостей більшовицького режиму. Тепер їм обіцяли прискорену інтеграцію з усіма відомими наслідками.

⁴ Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine in 20 Jahrhundert: von der Epochenwende des Ersten Weltkrieges bis zu den Anfängen in einem unabhängigen ukrainischen Staat. Gottingen, 2003. S.136.

⁵ Борщевич Володимир. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) Луцьк, 2000. С. 481–483.

⁶ Ярославский Ем. О задачах антирелигиозной пропаганды. Безбожник. 1940. 18 августа.

Другу тенденцію репрезентувало бажання очільників Московської патріархії підпорядкувати собі весь православний простір СРСР. Місцєблоститель патріаршого престолу митрополит Сергій (Страгородський) у листі до єпископа Александра (Толстопятова) писав: «Наші нові області змушують таки хвилюватися. Нова латка не зразу пристає до старого одягу. Все у них там якось по-своєму. Особливо важко дається засвоїти, що попередня їхня автокефалія церковною мовою називається «розкол» з усіма висновками, що витікають з цього: все, що визнається за ними, визнається заради «ікономії»⁷, а суворо кажучи, за канонами, ні на що вони розраховувати права не мають.... Багато ще доведеться з ними потерпіти, втлумаючи таблицю множення»⁸. Ось таке імперсько-російське бачення ситуації в українському православ'ї по суті є квінтесенцією протистояння, що триває і донині й антагоністичний стрижень якого неможливо знівелювати науковими дискусіями й раціями доцільності. Саме в цьому місці фіксується найбільше зближення РПЦ та радянської і російської імперської держави і саме на цій платформі здійснюються всі можливі прорушення законів Божих і людських.

Початок німецько-радянського збройного протистояння створив підґрунтя для наступних структурно-адміністративних змін у Православній церкві на західноукраїнських землях. Та перш, ніж характеризувати цей процес, варто окреслити його нормативно-правове та політичне тло, що формувалося новою окупаційною владою, – тепер німецькою. У загальних рисах принципи нацистської політики у релігійній сфері визначалися такими імперативами:

- не перешкоджати і не заохочувати релігійної діяльності населення на місцевому рівні, хоча і не забороняти відкриття храмів;
- не передавати у власність приходських громад культове майно, надаючи його винятково в оренду;
- не дозволяти відкриття православних духовних закладів;
- не припускати об'єднання приходських громад під керівництвом єдиного релігійного центру, що орієнтується на Москву;

⁷ Ікономія – це принцип поблажливого ставлення до особистості чи релігійних організацій та можливість пом'якшення церковних канонів задля спасіння душі. Уможливлене рішення, що вступають в суперечність з буквою церковного закону, але не порушують духовному змісту. Прикладом може слугувати прийняття до Церкви осіб, висвячених єретиками, без повторного рукоположення.

⁸ Патриарх Сергий и его духовное наследие. М.: Изд. Московской патриархии. 1947. С. 227.

- не припускати входження єпархій, що створюються, до юрисдикції Зарубіжної церкви;
- не перешкоджати розвитку сектантства, що протиставляє себе православ'ю;
- вимагати від православного духовенства політичної лояльності до окупаційного режиму і виховання у тому ж дусі вірян;
- заохочувати створення самостійних національних православних церков на територіях Прибалтики, Білорусії та України;
- ретельно вивчити діяльність «живої» (обновленської) церкви, не надаючи їй можливості широкої діяльності, оскільки вона розглядалася як «орган радянської влади»;
- уможливити релігійну діяльність у таборах військовополонених на окупованій радянській території тільки особам з середовища бранців⁹.

Здійснивши розчленування України на кілька адміністративно-територіальних утворень, Берлін у кожному з них проводив специфічну лінію у ставленні до релігійних інституцій та конструюванні конфесійного ландшафту. Волинь у складі окремого генерального комісаріату «Волинь-Поділля» перебувала у Райхскомісаріаті «Україна».

Як і радянське керівництво, німецька окупаційна влада використовувала спецслужби для контролю за ситуацією у релігійному середовищі, інфільтрації своєї агентури, виявлення опонентів режиму та їхньої «ізоляції», а також призначення на ключові посади у конфесійній ієрархії пронимецьки налаштованого духовенства¹⁰.

Спочатку німецька окупаційна адміністрація демонструвала виразне антиросійське налаштування. У регіонах, заселених переважно українцями, релігійні відправи мали здійснюватися тільки українською мовою. У спеціальних директивах наказувалося «зупиняти кожен вияв російського православ'я та його священників, а також в'їзд до Райхскомісаріату «Україна» посланців будь-яких конфесій з інших країн»¹¹. Згідно з вказівками від 20 листопада 1941 р., санкціонувалася діяльність Української православної автокефальної церкви, а також інших конфесійних об'єднань. Релігійні діячі з інших держав підлягали видаленню з підконтрольних німецькій адміністрації територій¹².

⁹ Див.: Одинцов Михаил. Русская православная церковь накануне и в эпоху сталинского социализма 1917–1953 гг. М.: РОССПЭН, 2014. С. 237–238.

¹⁰ ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23, Спр. 1062. Арк. 16–17.

¹¹ Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. С. 301–303.

¹² Там само. С. 344.

Та при цьому ключовою вимогою вважалося перешкоджання утворенню загальної всеукраїнської церковної організації.

З початком окупації України та утворенням кількох адміністративно-територіальних одиниць на «східних землях» зникли можливості для фізичного зв'язку православного духовенства з двома ієрархічними центрами – Православною автокефальною церквою в Польщі та Московською патріархією. Це одразу породило відцентрові тенденції серед архиєреїв України.

За підтримки активістів автокефального руху з Волині митрополит Діонісій відновив юрисдикцію над Волинню, а також поширив її на Наддніпрянщину. 11 серпня 1941 р. він повідомив українських архиєреїв про створення чотирьох нових єпархій – Житомирської, Кременецької, Луцької та Поліської. В листі визначалися засади, на яких мала будуватися діяльність цієї гілки Автокефальної церкви: 1) національний характер; 2) автокефальність; 3) соборний устрій, що дає мирянам широкі можливості для управління церквою. Дії митрополита Діонісія обнадійливо сприйняли прихильники автокефалії УПЦ в Києві. Колишні священники та віряни УАПЦ формації 1921 р. ініціювали організаційні збори, на яких було відновлено Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР)¹³. Головним напрямом її діяльності стала українізація церкви та об'єднання автокефальних церков на всіх українських землях¹⁴.

Члени ВПЦР за сприяння київського бургомістра В.Багазія вирушили до Варшави, де обговорили з митрополитом Діонісієм перспективи автокефального руху в Україні. 17 жовтня 1941 р. на зборах ВПЦР у Києві відбулося об'єднання всіх церковно-православних течій, що залишалися поза межами Автономної церкви¹⁵.

Восени 1941 р. активну діяльність розгорнула церковна рада в адміністративному центрі Райхскомісаріату м. Рівне. 29–30 листопада під головуванням І. Корноухова відбулося засідання ради, на якому обговорювався стан справ у Православній церкві на Волині¹⁶. До кінця 1941 р. в РКУ вже функціонувало 8 єпархіяльних рад¹⁷. Їхня діяльність спрямовувалася на формування єдиної православної ієрархії з авто-

¹³ Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // УГЖ. 1998. № 3. С. 111.

¹⁴ Волинь. 1941. 7 грудня.

¹⁵ Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. С. 110–113.

¹⁶ Волинь. 1941. 7 грудня.

¹⁷ Бурко Д. Українська автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. Бавнд-Брук, 1988. С. 200, 206.

кефальним статусом. Виразна національна позиція церковних рад спричинила занепокоєння німецької окупаційної адміністрації та спецслужб, які від осені 1941 р. вдалися до репресалій проти православного активу.

Інша група православних архиєреїв, лідером якої став найбільш авторитетний на окупованих українських землях архієпископ Олексій (Громадський), вирішила будувати свою діяльність на засадах автономії, санкціонованої ще патріархом Тихоном і Всеросійським Помісним Собором РПЦ у 1918 р. Відповідно до рішень цього Собору лише обрання правлячого митрополита Київського і Галицького мало дістати схвалення патріарха Московського. У всьому ж іншому Українська православна церква діставала повну свободу дій. Старший серед архиєреїв, які перебували в зоні окупації, архієпископ Олексій мав усі підстави для того, щоб очолити УПЦ. Та частина української ієрархії, яка відстоювала національну орієнтацію Православної церкви, зокрема архієпископ Полікарп, висловили йому довіру й підтримку. Однак архієпископ Олексій мав власний погляд на становище в церкві та її майбутнє. Важко сказати, що домінувало в його розрахунках, – небажання поривати канонічний зв'язок з РПЦ чи традиційна проросійська орієнтація, – та 18 серпня 1941 р. він скликав у Почаївській Лаврі архиєрейський Собор, в якому брали участь також архієпископ Симон, єпископи Пантелеймон і Веніамин. Ухвали собору єпископів були такими: 1. До Помісного Собору Православної церкви на Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян вважати Українську церкву та її ієрархію в канонічній залежності від церкви Російської. 2. Повернути Українській церкві права автономії і автономного управління. 3. Надати найстаршому з наявних ієрархів Православної церкви в Україні архієпископу Олексію відповідно до 34-го правила Апостолів повноваження обласного митрополита. 4. Вважати екзархат у Західній Україні таким, що припинив своє існування, а екзарха митрополита Миколу, який залишив свої екзархат, Волинську єпархію і священно-архимандритство у Почаївській Лаврі в час великої небезпеки таким, що втратив свої повноваження по екзархату, єпархії та Лаврі¹⁸.

Учасники собору надали Олексію титул митрополита, а також призначили місцєблюстителем Київського митрополичого престолу до скликання помісного собору¹⁹.

¹⁸ Бурко Д. Українська Автокефальна Православна церква – вічне джерело життя. США: Саут-Бавнд-Брук, 1988. С. 207.

¹⁹ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 174.

Аналізуючи згадані події, В. Гордієнко вказує, що ієрархи не знали про призначення 15 липня 1941 р. місцеблустителем патріаршого престолу РПЦ митрополитом Сергієм Миколая митрополитом Київським і Галицьким та екзархом України. Якщо й припустити таку можливість, то навіть і тоді з точки зору існуючих правил, позбавлення Миколая звання екзарха РПЦ на західних землях України та Білорусії (наданого йому в 1939 р.) виходило за межі компетенції Почаївського собору. Рішення собору викликали різну оцінку православних архієреїв: якщо єпископи Антоній і Дамаскин визнали їх правочинними, то архієпископи Олександр і Полікарп з ними не погодилися.

Німці відреагували на активність православної громадськості арештами самого Олексія (Громадського), 49 священників та 95 активістів²⁰. Після з'ясування всіх обставин прибуття владики до Києва його відпустили і він повернувся на Волинь. У листопаді 1941 р. архієпископ Олексій скликав черговий Собор єпископів, у рішеннях якого наголошувалося: «1. Вважати канонічне відношення нашої Церкви і її Ієрархії до Церкви Російської в тому розумінні, що Помісний Собор Православної Церкви на Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян має обов'язок, оформляючи автокефалію Української Церкви, випросити у Церкви Російської, як і в других Святих Автокефальних Церков, благословення на автокефалію Української Церкви»²¹.

Отже, попри на канонічний зв'язок з РПЦ, Автономна церква цим самим кидала виклик Московській патріархії, ігноруючи її ставленника в Україні митрополита Миколу (Ярушевича). З іншого боку, це був відчутний удар по амбіціях прихильників Автокефальної церкви і вагома заявка на провідні позиції в Райхскомісаріаті «Україна». З цим не могли погодитися ні лідер апологетів автокефалії архієпископ Полікарп, ані митрополит Харківський та Охтирський Феофіл (Булдовський), який до певного часу займав осібну позицію. Власне ставлення до діянь Почаївського собору висловив митрополит Діонісій. У жовтні 1941 р. він надіслав Олексію (Громадському) листа, в якому заперечив можливість підпорядкування Православної церкви в Україні Московській патріархії у зв'язку з тим, що «під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої Церкви російської». Наступним аргументом стало твердження, що Православна Церква в Україні завжди була

²⁰ Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упоряд. Т.М. Себта, Р.І. Качан. К., 2016. С. 446–448.

²¹ Коваленко М.І. Цілі і методи німецької імперіалістичної політики на окупованих теренах. У кн.: Літопис Української Повстанської Армії. Торонто, 1989. Т. 1. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 1: Початок УПА. Документи і матеріали. С. 87.

незалежною і «перебувала в канонічному зв'язку з великою Церквою Царгородською і з Святійшим Вселенським Царгородським Патріархом. Це авторитетно стверджує Святійший Вселенський Царгородський Патріарх Синодально-канонічним Томосом про автокефалію нашої св. Православної Церкви, з дня 13 листопада 1924 р.» Нарешті, митрополит наголошував на тому, що канонічне право забороняє розширювати територію певного церковно-адміністративного утворення за рахунок іншого і з огляду на це підпорядкування Московською патріархією території автокефальної Православної церкви в Україні слід вважати неканонічним. Митрополит висловив намір скликати собор усіх архиєреїв для вирішення нагальних проблем організації церковного організму, як тільки обставини зроблять це можливим²².

Волинь стала осердям автокефального руху. З санкції окупаційної адміністрації тут було створено громадську організацію – Українську раду довір'я, більшість членів якої становили прихильники автокефалії українського православ'я. 31 серпня – 1 вересня 1941 р. вони ухвалили документ, у якому наголошувалося: «Стоячи на тій нерушимої основі, що Церква на Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, повинна бути Церквою національною і Українською, Рада Довір'я вважає, що такою Православна церква могла бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною. ... До часу скликання, на підставі закону 1 січня 1919 р., Всеукраїнського Церковного Собору, Рада Довір'я вважає за необхідне покликати тимчасову адміністрацію Української Православної Церкви на звільнених теренах, яка, будучи національно-українською за своїм складом, вела б справи церкви з цілковитим забезпеченням суто національного характеру та довела б до скликання Всеукраїнського Церковного собору в Києві²³.

28 листопада 1941 р. архиєпископ Полікарп, якого митрополит Діонісій у серпні підніс до сану архиєпископа, провів у Луцьку перше засідання єпархіяльної ради. До її складу входили голова міської управи інженер М. Єрмолаєв, М. Олійник, С. Наїдко, полковник Филипович, директор М. Талаш, інженер П. Голубович, професор П. Покальчук, Є. Тиравський, інженер Ю. Костянтинов, професор М. Тарнавський, професор В. Федоренко, протоієрей Л. Долинський, П. Тимошук, В. Михайлівський. На порядку денному засідання стояло два питання: 1) доповідь архиєпископа Полікарпа про стан Православної церкви на колишніх землях Польщі та на Великій Україні; 2) доповідь Є. Тиравського про зустріч з архиєпископом Кременецьким

²² Мартирологія українських Церков. Т. 1. С. 681–683.

²³ Волинь. 1941. 7 вересня.

та Рівненська Олексієм (19 листопада, повертаючись поїздом з Холму, архієпископ затримався на кілька годин в Луцьку, де мав бесіди з місцевою громадськістю). Учасники зібрання затвердили ухвали, в яких піддавалася осуду «москвофільська діяльність архієпископа Олексія та суших з ним єпископів»²⁴.

13 грудня 1941 р. на нараді представників церковних рад Волині було ухвалено резолюцію такого змісту: «Виступити рішуче проти неканонічної і надзвичайно шкідливої для Української Православної Церкви діяльності архієпископа Кременецького Олексія і оточуючих його єпископів з висвітленням цілої справи тяжкого стану церковного життя, просячи його Блаженство призначити Адміністратором Православної Церкви на звільнених землях України єдиного по цей бік річки Бугу єпископа – українця Полікарпа, архієпископа Луцького і Ковельського». Учасники наради висловили готовність до співпраці з церковними радами інших регіонів України, зокрема ВПЦР у Києві²⁵.

24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій на підставі «Патріаршого і синодально-канонічного Томосу Вселенської і Царгородської патріархії про визнання Православної церкви в Польщі автокефальною» з метою «впорядкування церковного життя на визволених від більшовиків українських землях» призначив архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа «Адміністратором Української автокефальної церкви на звільнених землях України»²⁶. Якщо більшість сучасних вітчизняних істориків та релігієзнавців (Д. Степовик, В. Ващенко, Ю. Волошин, Н. Стоколос, А. Смирнов та інші) вважають Томос достатньою канонічною підставою для такого рішення, то Д. Поспеловський, автори і видавці православного журналу «Вера и жизнь», російські історики церкви не погоджуються з таким твердженням і стоять на тому, що в роки війни в Україні відродили традицію «неканонічної, липківської УАПЦ».

24 січня 1942 р. новому статусі архієпископ Полікарп у супроводі члена адміністрації проф. Кибалюка, голови Волинської церковної ради І. Корноухова, о. протоієрея В. Варварова, о. протоієрея М. Теодоровича здійснив візитацію до резиденції райхскомісара у м. Рівне. Заступник райхскомісара фон Ведельштетт, вислухавши повідомлення про призначення Полікарпа адміністратором УАПЦ, привітав цю подію і прийняв послання до Е. Коха, сповнене запевнень у лояльності до німецької влади. Вельдштетт підкреслив, що Православна церква

²⁴ Волинь. 1941. 11 грудня.

²⁵ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк – Баунд Брук, 1966. Т. 4. Ч. 2. (XX ст.). С. 213, 214.

²⁶ Волинь. 1942, 29 січня.

повинна не лише взяти під духовну опіку старшу генерацію, а й вдатися до перевиховання молоді. Для здійснення цих функцій влада забезпечить належні умови. У той же час елементи, які вноситимуть неспокій та бродіння у церковне життя, не зможуть розраховувати на толерантне ставлення окупаційної адміністрації»²⁷.

25 лютого в Райхскомісаріаті побувала група діячів Автономної церкви на чолі з архієпископом Олексієм. Згодом у доповіді до Берліну про ситуацію у Православній церкві станом на січень 1942 р. райхскомісар зазначав, що архієпископ Олексій апелював до німецьких чинників, оскільки лише в них вбачав єдину можливість розв'язання конфлікту з Полікарпом. Сам він усвідомлював слабкість власної позиції в справі владнання церковної суперечки. Саме тому ієрархія Автономної церкви запросила на Київську кафедру архієпископа Холмського Іларіона, сподіваючись, що він завдяки високому авторитету серед духовенства і великій повазі серед населення один лише зможе уладнати церковний конфлікт і після війни шляхом обрання на соборі в Києві стати патріархом всієї України. Тривогу керівників райхскомісаріату викликав той факт, що в суперечку втягнулося не лише духовенство, а й населення і це заважало священнослужителям виконувати своє головне завдання – «виховувати народ для співробітництва»²⁸.

Однією з перешкод для повноцінної діяльності Автокефальної церкви став брак необхідної кількості архиєреїв. За настановою митрополита Діонісія, архієпископ Полікарп на початку лютого 1942 р. відбув до архієпископа Пінського та Поліського Олександра, де 7–10 лютого під час «основоположного» собору «автокефальних українських єпископів» висвячено на єпископів Івана Губу для Уманьської кафедри, Никанора Абрамовича – для Чигиринської кафедри й архимандрита Георгія Коренистова (члена Пінської духовної консисторії)²⁹.

Ще 6 єпископів УАПЦ хіротонізовано на другому соборі, що відбувся в Києві 9–17 травня 1942 р. Двоє з них – Фотій (Тимошук) та Мануїл (Тарнавський) мали рекомендації архієпископа Полікарпа, а Мстислав (Скрипник), Сильвестр (Гаєвський), Михайло (Хороший) та Григорій (Огійчук) – висувалися Вищим церковним управлінням,

²⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3206. Оп. 6. Спр. 39. Арк. 28–31.

²⁸ ЦДАВОУ України. Ф. 3206. Оп. 6. Спр. 39. Арк. 12, 13.

²⁹ Українська Автокефальна Церква: Історичний нарис про церковний розкол в Україні. Почаїв: Свято-Успенська Почаївська Лавра, 1995. С. 14.

яке створив у Києві єпископ Никанор. Єпископи Никанор та Ігор були піднесені до сану архиєпископів³⁰.

Керівництво РКУ негативно сприйняло те, що архиєрейський корпус УАПЦ поповнюють особи з національним громадсько-політичним минулим, 26 травня 1942 р. Е.Кох видав розпорядження про спеціальну процедуру узгодження кожної кандидатури на єпископську хіротонію³¹. Перетворення УАПЦ на інструмент української національної політики йшло врозріз з планами окупантів. В одному з німецьких документів з цього приводу наголошувалося, що націоналісти «прагнуть до протестансько-православної (автокефальної – *О.Л.*) церкви і намагаються через неї наблизити виконання своєї мрії про «самостійну Україну»³².

Спеціальна директива командування СС від 11 лютого 1942 р. спрямовувала діяльність управлінь СС та поліцейних команд в таким чином: «1) Належить дозволити різним групам (громадам) Православної церкви релігійну діяльність в чисто церковних справах. Треба, однак, самим Церквам залишити довільний спосіб, як вони свої місцеві організації оформлять і фінансують. Заборонити вміщуватися в засяг церковної діяльності політичним угрупованням, громадським і сільським властям та політичним особам.

Не допустити, щоб далекосяжні політичні групи використовували церкву як заслону для своїх, ворожих державі прагнень. Рівно ж творенню загальноукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита як допоміжної організації належить всіма способами перешкоджати. За православним церковним розумінням автокефалія є завжди в самій суті пов'язана з самостійним державництвом. Також належить звернути увагу, щоб духовні за жодних умов не входили до складу будь-якого політичного проводу»³³.

Гітлерівці не випускали з поля зору і тих мирян, які були не лише апологетами автокефалії УПЦ, а й пов'язували її з відродженням української державності. Так, в одній з інформацій нацистських спецслужб констатувалося: «З боку українських націоналістів професор Академії наук та історик Гаєвський, який був державним секретарем при Петлюрі, є центром тих кіл, котрі прагнуть як автокефальну

³⁰ Степовик Д. Друге відродження Української Автокефальної православної церкви у 20-му столітті: питання канонічності ієрархії в роки другої світової війни // Історія релігій в Україні. Київ; Львів, 1992. С. 56.

³¹ Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні. Рівне: РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003.С. 350.

³² Там само.

³³ Мартирологія Українських Церков. Торонто; Балтимор, 1987. Т. I. С. 745.

церкву, так і науку перетворити в кристалізаційний пункт своїх політичних прагнень. Особливо при цьому кидається у вічі та обставина, що Гаєвський нещодавно був висвячений у сан єпископа автокефальної церкви...»³⁴.

Тим часом у вересні 1942 р. німці взагалі наклали заборону на висвячення нового єпископату, посилаючись на його достатню кількість.

Жорстка лінія нацистів у релігійній сфері формувала підґрунтя для пошуку єпископатом обох конфесій можливостей об'єднання. На початку травня 1942 р. Полікарп (Сікорський) надіслав Олексію (Громадському) звернення, в якому містилися пропозиції щодо поладження суперечок між двома православними ієрархіями. Той не заперечував, однак повідомив про курс Автономної церкви на отримання автокефального статусу від РПЦ та інших помісних церков³⁵. Наприкінці червня він написав архієпископу Полікарпу листа, в якому запропонував припинити поділ на «українців» та «москалів» і влаштувати спільну нараду заради загальної користі Православної церкви без підпорядкування однієї конфесії іншій³⁶.

Та в липні 1942 р. райхскомісар висунув до адміністратора УАПЦ вимогу забрати надміру активних архієпископа Никанора і єпископа Мстислава з Києва, а у жовтні заборонив проводити архиєрейський собор у Луцьку³⁷.

Ігноруючи вказані приписи, автокефальні архиєреї дійшли згоди стосовно наступних об'єднувачих кроків, а спеціальна комісія підготувала проєкт рішення. На підставі цього документу архієпископ Никанор і єпископ Мстислав прибули до Почаєва, де 8 жовтня 1942 р. спільно з митрополитом Олексієм (Громадським) підписали «Акт поєднання». У ньому, зокрема, зазначалося: «Взявши під увагу, що існуюче поділення Православної Церкви в Україні на два напрямки фатально відбивається на житті Церкви та українського народу і деморалізує впливає на вірних, – ухвалили прикоротити церковне роз'єднання»³⁸. Оскільки перешкодою на цьому шляху вважалися розбіжності канонічного змісту, всі вони були нівельованими на засадах ікономії. Вищим органом управління Православної церкви в Україні мав стати Священний Синод,

³⁴ Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні. С. 115.

³⁵ Там само. С. 355.

³⁶ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. Ч. 2. С. 241–242.

³⁷ Дублянський А. Тернистим шляхом життя митрополита Никанора Абрамовича: До 20-ліття архиєпископського служіння. 1942–1962. Лондон, 1962. С. 42.

³⁸ Цит. за: Мارتирологія Українських Церков. Т.1. С.730.

до складу якого входили б п'ятеро настарших ієрархів – Олександр, Олексій, Полікарп, Симон, Никанор. Функції секретаря та обов'язки неприсутнього члена Синоду покладалися на Мстислава. До часу скликання помісного Собору місцеблюстителем Київського митрополичого престолу вважався Діонісій (Валединський), адже він міг забезпечити «єднання» з іншими помісними церквами світу³⁹.

У середині жовтня 1942 р. митрополит Полікарп надіслав на місця обійзник, у якому повідомлялося про підписання «Акту поєднання», поновлення молитовного спілкування з автономістами, а також містився заклик «залишити в Церкві Божій усякі суперечки, та молитовним єднанням, спокоєм і ладом, життям добротливим сприяти зміцненню і розквіту віднині єдиної Української Автокефальної Православної Церкви»⁴⁰.

Під час аудієнції митрополита Олексія з заступником райхскомісара Й. Пальцо у Рівне окупаційна адміністрація не заперечувала проти акції поєднання, але сприймала Почаївську угоду у статусі проекту об'єднавчої комісії. При цьому висувалася принципова вимога: акт мав виключати будь які мотиви політичного звучання й бути погоджений з німецькою адміністрацією, а також участь митрополита Діонісія в управлінні Православною церквою в межах райхскомісаріату «Україна» та членство в Синоді осіб, які у минулому займалися політичною діяльністю (натяк на Мстислава). Водночас німецькі чиновники констатували наприкінці жовтня 1942 р., що проведення в життя положень об'єднавчого акту стало би «значним кроком у створенні національної церкви, яка б охопила всю Україну»⁴¹. Прямим наслідком акту об'єднання, що рельєфно віддзеркалювали позицію німецьких властей до неї, стали репресії проти Мстислава (Скрипника).

Попри тиск німців, які пішли навіть на заборону визнавати Полікарпа адміністратором УАПЦ і позбавлення його цієї посади, той не зрікся власних переконань та рішучості втілювати в життя ідею єдиної Православної церкви в Україні. Вчинком громадянської мужності слід вважати його лист до Райхскомісаріату від 7 грудня 1942 р., в якому він виклав принципову незгоду з втручанням німецьких властей у справи церкви всупереч існуючим канонам, обмеженням адміністративних одиниць церкви (єпархій) кордонами генеральних округ, цілковитим підпорядкуванням релігійного самоврядування окупаційним чинникам. Не одержавши відповіді від апарату РКУ, адміністратор УАПЦ на по-

³⁹ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. С. 305.

⁴⁰ Цит. за: Рожко В. Блаженніший митрополит Полікарп Сікорський: шлях до автокефалії. Луцьк, 2015. С. 185–186.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф.3676. ОП.4. Спр. 476. Арк. 968.

чатку січня надіслав звернення до автокефальній ієрархії, де обстоював необхідність практичних кроків у справі об'єднання з тими представниками АПЦ, які усвідомлювали важливість цих кроків⁴².

Тим часом група опозиціонерів на чолі з Пантелеймоном (Рудиком), які вважали автокефалістів «еретиками і розколуучителями», оприлюднила меморандум з вимогою до Олексія (Громадського) дезавувувати свій підпис під актом 8 жовтня і скласти з себе повноваження екзарха України до рішення Всеукраїнського церковного собору. Не бажаючи втратити підтримку влади АПЦ, її очільник заявив про те, що «канонічне рішення й оформлення справи об'єднання припиняються до скінчення війни, а акт від 8.Х цього року завішується до розглянення його на першому після війни Соборі єпископів екзархату»⁴³. Самі ж автономістські архиєреї побоювалися, що об'єднавчий рух може накликати на них репресії окупаційних властей. Демонстративно лояльна позиція АПЦ давала підстави німецьким чинникам характеризувати її як конфесію, що «не має політичного хребта»⁴⁴.

На думку А.Смирнова, процесу імплементації угоди про об'єднання перешкоджала також «пасивна позиція владики Полікарпа, котрий був невдоволений результатами переговорів через побоювання втратити першість у новій церковній формації»⁴⁵.

Наприкінці 1942 р. стало зрозуміло, що спроба поєднання УАПЦ і АПЦ з низки об'єктивних і суб'єктивних причин виявилася невдалою. Митрополит Олексій 15 грудня у посланні до єпископату АПЦ підвів таку риску: «Треба думати, що Господь дає час, щоб достойно підготувити і свято завершити велику ідею церковного поєднання»⁴⁶. У свою чергу митрополит Полікарп звернувся до архиєреїв з емоційнішим посланням: «Очевидно, що з противниками цієї ідеї, як би вони не називались, – чи автономістами, чи екзархистами, – ми не знайдемо спільної мови, але дехто з них хоче не на словах, а на ділі поєднання з нами, для миру церковного й добра віруючого народу, з тим радо будемо співпрацювати, не чекаючи колишнього «собору єпископів екзархату»⁴⁷.

⁴² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т.4. Ч. 2. С.246.

⁴³ Мартирологія Українських Церков. Т. 1. С. 733; Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні. С. 357.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 4. Спр. 476. Арк. 831.

⁴⁵ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. С. 311.

⁴⁶ Цит. за: Мартирологія Українських Церков. Т. 1. С. 735.

⁴⁷ Цит. за : Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Т. 4. С. 247.

Силою обставин архієреї Автокефальної й Автономної церков змушені були коритися жорстким приписам німецьких властей, виступати з заявами про лояльність до «нового прорядку», дякувати «німецьким визволителям та їхньому вождєві» за вигнання більшовиків, закликати молодь їхати на роботу до Райху, а селян – вчасно здавати сільсько-господарський контингент, збирати зимовий одяг для вояків Вермахту та виконувати інші повинності й не підтримувати «ворогів Великонімецьчини» тощо. Мотиви конформістських моделей поведінки православного духовенства були різними: від ідеологічних і політичних симпатій до банального пристосуванства чи бажання зберегти власне життя і життя своїх вірян. Дисонанс між зовнішніми виявами стратегій виживання та їхнім внутрішнім змістом засвідчують дії, що йшли врозріз з розпорядженнями нацистських кураторів окупованих українських земель.

Автокефальне духовенство демонструвало прихильність національним ідеалам, впроваджувало українську мову у богослужіння, долучалося до відзначення українських національних свят.

30 червня 1941 р. єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) з нагоди проголошення Акту про відродження української державності звернувся до волинян з архипастирським посланням, у якому писав: «Сповнилася наша відвічна мрія. У городі князя Льва проголошено самостійну Українську державу. Разом з українським народом радіє і наша багаторадальна церква. Відроджена у вільній Українській державі – Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю... Нехай Господь милосердний допомагає Тобі, народе мій, і Тобі Уряде наш, будувати Самостійну Українську державу»⁴⁸. 13 липня 1941 р. архієпископ Острозький Симон (Івановський) у с. Демань відслужив з цієї нагоди урочистий молебень⁴⁹.

Автокефальні душпастирі часто надавали матеріальну і моральну підтримку учасникам українського самостійницького руху, а деякі з них стали капеланами Української повстанської армії⁵⁰.

Православні священнослужителі незрідка ставали жертвами репресивно-карального окупаційного апарату, зазнавали не тільки знущань з боку окупантів та різних воюючих сторін, а й падали жертвами тотальної війни.

⁴⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Ч. 1. Спр.115. Арк. 36.

⁴⁹ Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 172–174.

⁵⁰ Див.: Лисенко О.Є Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині XX ст. *Укр. іст. журн.* 2000. № 6. С. 35–40.

Так, у селах Губкові та Великі Селища (Рівненщина) гітлерівці закатували і розстріляли місцевих парохів і спалили їхні тіла разом з живими мешканцями. 830 селян згоріли заживо у с.Малин⁵¹. Німецькі карателі знущалися над ченцями Дерманського монастиря і вбили кількох насельників старшого віку в Загаєцькому монастирі⁵². Восени 1943 р., грабуючи Милецький монастир Св. Миколая, німецькі карателі вбили кількох ченців. Настоятель цієї обителі, що підпорядковувалася Автономній церкві, Йов Романюк, співпрацював з українськими самостійниками. З документів радянських спецслужб відомо, що у монастирі зберігалися зброя, харчові припаси, ремонтувалася радіотехніка й озброєння українських повстанців. У 1945 р. ігумена Йова заарештували і розстріляли радянські спецслужби⁵³.

Під час відступу з України німецькі спецслужби вдалися до репресій проти деяких діячів УАПЦ. І. Власовський потрапив під арешт, а помічників Полікарпа (Сікорського) М. Малюжинського і В. Мисечка гітлерівці розстріляли⁵⁴.

Вірогідно, випадковою жертвою дій українських самостійників став митрополит Олексій (Громадський). 7 травня 1943 р. машину кременецького гебітскомісара, в якій він разом з помічниками їхав до Луцька, обстріляв мельниківський підрозділ, внаслідок чого всі, хто перебував у авто, загинули⁵⁵. А от єпископа Михайла Тарнавського українські повстанці стратили за звинуваченням у «зраді», оскільки той внаслідок особистих амбіцій, матеріальних претензій та конфлікту з Полікарпом (Сікорським) демонстративно перейшов з УАПЦ до складу АПЦ⁵⁶.

Незважаючи на всі труднощі, складні стосунки між прихильниками автокефального й автономного статусу українського православ'я, релігійне життя під час окупації помітно пожвавилось. Першоієрарх АПЦ Олексій повідомляв у листопаді 1942 р. митрополиту Діонісію

⁵¹ Грідіна Ірина. Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Донецьк: Донбас, 2010. С. 355.

⁵² Журнал Московской Патриархии. 1944. № 8. С. 36.

⁵³ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. С. 187–188.

⁵⁴ Мартирологія Українських Церков. Т. 1. С. 757, 761.

⁵⁵ Див: Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк, 2010. С.98,330; Гордієнко В. Обставини загибелі митрополита Олексія Громадського. *Уманська старовина*. 2019. № 6. С. 16; Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) Полтава, 1997. С. 118.

⁵⁶ Див. Смирнов А. Архіпастирська діяльність єпископа Володимир-Волинського Мануїла Тарнавського в роки німецької окупації України. *Гілея: науковий вісник*. Вип. 136. С. 65–69.

про відновлення діяльності майже всіх монастирів, хоча для налагодження повноцінного функціонування чоловічих обителів не вистачало відповідальних людей. У Почаївській лаврі налічувалося 125 ченців і насельників, які впорядковували сад, великий город і пасіку. Під час референдуму 1943 р. 78% мешканців Почаєва висловилися за передачу половини монастиря прихильникам його українзації. Однак окупаційна влада перешкодила втіленню цієї ідеї⁵⁷.

Автономна церква переважала Автокефальну за впливом на Волині й Поділлі. Якщо для автокефалістів залишалася актуальною проблема священницьких кадрів, то автономісти відчували навіть їхній надмір. Кадри духовенства готувалися у різний спосіб. Для прикладу, у Почаївській лаврі існували пастирські курси, якими керував настоятель Веніамін, а потім архимандрит Панкратій Кашперук. Тут слухачам, окрім релігійних предметів, викладали історію України та українську мову. У Кременці діяли семінарія і дяківська школа⁵⁸. Житомирське духовне управління восени 1942 р. одержало від штабт-комісаріату санкцію на відкриття піврічних пастирських курсів. Згідно з підрахунками В. Борщевича, в окупаційний період здійснено рукопокладання 60 духовних осіб⁵⁹.

Берлін заборонив зведення нових храмів, однак дозволяв ремонт колишніх споруд, які за більшовиків були прилаштовані під скалди, клуби, школи та приміщення іншого призначення. Парафіяльні громади збирали кошти і відроджували свої святині. Так, восени 1942 р. близько 3 тис. вірян м.Звягель зібралися на посвячення собору Преображення Господнього, переобладнаного більшовицькою владою на кінотеатр. Священнодійство очолив архимандрит Серафим – заступник єпископа Житомирського Леонтія, а місцева громадськість з великим ентузіазмом вітала повернення храму його первісного призначення⁶⁰.

Священнослужителі у різний спосіб долучалися до громадського життя. Їх традиційно високий авторитет серед цивільного населення експлуатувала німецька окупаційна адміністрація. Так, 13 лютого 1942 р. в Дубні відбулася нарада всіх старост, священників і благочинних Дубенської округи, на якій були присутні окружний комісар, його перший заступник, референти окружної управи, окружний лікар, голова окружної Церковної ради. Серед головних

⁵⁷ Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. С. 186–187.

⁵⁸ Там само. С. 182.

⁵⁹ Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція. С. 279.

⁶⁰ Волинь. 1942, 22 листопада.

питань, які розглядалися на зібранні, були відповідальне виконання розпоряджень німецької влади, стан охорони здоров'я цивільного населення та інші. Голова окружної Церковної ради Камінський у своєму виступі з'ясував ситуацію у Православній церкві і закликав усіх священників працювати задля інтересів українського народу⁶¹.

12 лютого 1942 р. рада обласного господарського товариства «Сільський Господар» оприлюдила звернення, у якому, зокрема, наголошувалося: «Закликаємо Всечесне Українське Духовенство, вчительство, агрономів районних і повітових Рівненської області, всю українську інтелігенцію та поступове Українське селянство до праці в організації т-а «Сільський Господар» на місцях та допомогти здійснити великі завдання, які поставило перед собою Обласне Господарське Товариство «Сільський Господар» у Рівному»⁶². Духовенство на місцях сприяло в діяльності вказаної інституції, що давало можливість сільському населенню виконувати важкі «контингенти» і не наражати його на репресії окупаційних органів.

Православне священство сприяло проведенню збіркових акцій з метою допомоги найменш захищеним категоріям українського соціуму, займалося благодійністю, підтримувало мирян у найструтніші моменти повсякденного воєнного буття. Так, 11 січня у часописі «Волинь» було вміщено матеріал під назвою «Три доповіді», у якому наголошується на важливості живих, не формалізовано-схоластичних україномовних проповідей у храмах Волині. Одним з тих, хто налагоджував саме таке спілкування з вірянами, став відомий громадський діяч професор Кибалюк. Спочатку він виголосив проповідь на тему «Християнство і комунізм», у якій показав несумісність цих двох явищ. А на другий день Різдва Христового промовляв на тему «Значення віри», простеживши формування національних українських традицій, пов'язаних з християнством. Протоєрей Теодорович свою проповідь присвятив утечі Святої Родина до Єгипту та переслідуванню її царем Іродом. Усі три звернення до православної громадськості пронизував глибокий національний і патріотичний сантимент, віра у силу Господнього Промислу для України⁶³.

Прихід Червоної армії на Правобережні Україну не віщував нічого доброго православному духовенству, яке у той чи інший спосіб контактувало з німецькими окупаційними структурами. Тому більшість архиєрів і значна частина православного активу змушена була

⁶¹ Волинь. 1942, 5 березня.

⁶² Там само. 26 лютого.

⁶³ Там само. 11 січня.

назавжди залишити рідний край, який знову опосідала радянська тоталітарна держава.

Таким чином, у період Другої світової війни Волинь стала одним з ареалів інтенсивних процесів у Православній церкві як найчисельнішій конфесії краю. Маючи традиційно високий авторитет в місцевому соціумі, православне духовенство намагалось виконувати покладену на нього духовну та суспільну місію. Однак кількарізова зміна політичних режимів, розрив зв'язків з керівними конфесійними центрами, поляризація настроїв у суспільстві та крайні форми ідеологічного і збройного протистояння поставили Православну церкву перед викликами, до яких вона виявилася не готовою. Поділ архиєрейської корпорації на прихильників автокефалії українського православ'я і тих, хто сповідував принципи підпорядкування Московській патріархії, розкололи рядовий клир та вірян, спричинили антагонізми, використані ворогами українського народу, – нацистським і більшовицьким тоталітарними режимами, які усіма можливими засобами протидіяли формуванню єдиної Української православної церкви з автокефальним статусом. Вкотре реалізація цієї ідеї відкладалася на майбутнє. Як з'ясувалося, для цього потрібно було ще 80 років.

Олександр Лисенко
ORCID ID: 0000-0002-4003-6433